

ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ-‘પ્રેમભક્તિ’નો જન્મ અમદાવાદમાં થયો હતો. એમ.એ.ની ઉપાધિ મેળવીને તેમણે પ્રારંભે અધ્યાપન કાર્ય કર્યું, ત્યાર બાદ રાજકોટ રાજ્યના સર ન્યાયાધીશ અને નાયબ દીવાન ઉપરાંત કાઠિયાવાડ એજન્સીના શિક્ષણાધિકારી તરીકે પણ તેમણે સેવાઓ આપી છે.

તેઓ ઉત્તમ ઊર્મિકવિ અને ડોલનશૈલીના પ્રયોગશીલ સર્જક તરીકે સુખ્યાત છે. આ ઉપરાંત નાટક, વાર્તા, ચરિત્ર, વિવેચન, અનુવાદ તેમજ સંપાદન વગેરે સાહિત્યનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તેમનું મહત્ત્વનું પ્રદાન છે. એમની કવિતામાં ‘કેટલાંક કાવ્યો ભાગ 1-2-3’, ‘ન્હાના ન્હાના રાસ ભાગ 1-2-3’, ‘ગીતમંજરી ભાગ 1-2’, ‘ચિત્રદર્શનો’, ‘પ્રેમભક્તિ ભજનાવલિ’, ‘બાળકાવ્યો’, ‘મહેરામણનાં મોતી’, ‘સોહાગણ’ તેમજ ‘પાનેતર’નો સમાવેશ થાય છે. ‘વસંતોત્સવ’, ‘દ્વારિકાપ્રલય’ જેવાં કથાકાવ્યો ઉપરાંત ‘કુરુક્ષેત્ર’ અને ‘હરિસંહિતા’ ભાગ 1-2-3 મહાકાવ્યના પ્રયોગસમાં લાંબાં કાવ્યો છે. પ્રકૃતિ, પ્રેમ, દેશભક્તિ, પ્રભુભક્તિ તથા વ્યક્તિવિશેષોને કેન્દ્રમાં રાખી એમણે અનેક કાવ્યો લખ્યાં છે.

‘ઈન્દુકુમાર ભાગ 1-2-3’, ‘જયા-જયન્ત’, ‘વિશ્વગીતા’, ‘રાજર્ષિ ભરત’, ‘શાહાનશાહ અકબરશાહ’ જેવાં પદ્યનાટકોમાં ડોલનશૈલીનો પ્રયોગ ધ્યાનપાત્ર છે. ચરિત્રલેખનમાં ‘કવીશ્વર દલપતરામ ભાગ 1-2-3’ એ પિતા વિશેની ઉત્તમ રચના છે.

એમની કવિતામાં વિશુદ્ધ જીવનદૃષ્ટિ, કલ્પનોનો વૈભવ તેમજ વાણીનું માધુર્ય પ્રગટ થાય છે.

આ ભક્તિગીતમાં કવિએ ઈશ્વરની સર્વવ્યાપકતા પ્રગટ કરવાની સાથે મનુષ્યની મર્યાદાઓ પણ સ્પષ્ટ કરી છે. ઈશ્વર તો બ્રહ્માંડના અણુઅણુમાં વ્યાપેલો છે, પરંતુ માણસ પોતાની આળસના કારણે હરિને જોઈ શકતો નથી. સર્વત્ર વ્યાપેલા શ્રીહરિનો સાક્ષાત્કાર કરવો હોય તો ઈશ્વરકૃપા હોવી જોઈએ. કવિ આ કાવ્યમાં પ્રભુકૃપાની યાચના કરે છે અને સાથેસાથે પોતાની આંખોને આળસ ત્યજવા જણાવે છે, જેથી શ્રીહરિનાં દર્શન થઈ શકે.

મ્હારાં નયણાંની આળસ રે, ન નીરખ્યા હરિને જરી,
એક મટકું ન માંડ્યું રે, ન ઠરિયાં ઝાંખી કરી. 1
શોક-મોહના અગ્નિ રે તપે, ત્હેમાં તપ્ત થયા,
નથી દેવનાં દર્શન રે કીધાં, ત્હેમાં રક્ત રહ્યાં. 2
પ્રભુ સઘળે વિરાજે રે, સૃજનમાં સભર ભર્યા,
નથી અણુ પણ ખાલી રે, ચરાચરમાં ઊભર્યા. 3
નાથ ગગનના જેવા રે, સદા મ્હને છાઈ રહે.
નાથ વાયુની પેઠે રે, સદા મુજ ઉરમાં વહે. 4
જરા ઊઘડે આંખડલી રે, તો સન્મુખ તેહ તદા,
બ્રહ્મ બ્રહ્માંડ અળગા રે, ઘડીયે ન થાય કદા. 5
પણ પૃથ્વીનાં પડળો રે, શી ગમ ત્હેને ચેતનની?
જીવે સો વર્ષ ધુવડ રે, ન ગમ ત્હોયે કંઈ દિનની. 6
સ્વામી સાગર સરીખા રે, નજરમાં ન માય કદી,
જીવ થાકીને વિરમે રે, ‘વિરાટ, વિરાટ’ વદી. 7
પેલાં દિવ્ય લોચનિયાં રે, પ્રભુ! કચ્હારે ઊઘડશે?
એવાં ઘોર અન્ધારાં રે, પ્રભુ કચ્હારે ઊતરશે? 8
નાથ! એટલી અરજી રે, ઉપાડો જડપડદા,
નેનાં! નીરખો ઊંડેરું રે, હરિવર દરસે સદા. 9
આંખ! આળસ છાંડો રે, ઠરો એક ઝાંખી કરી,
એક મટકું તો માંડો રે, હૃદય ભરી નીરખો હરિ 10

(‘કેટલાંક કાવ્યો-2’માંથી)

મ્હારાં મારાં નયણાંની આંખોની નીરખ્યા નીરખવું, બરાબર જોવું જરી જરા, થોડું, લગાર મટકું ન માંડ્યું આંખનો પલકારો ન માર્યો ઠરિયાં ઠર્યાં, ઠરવું, થોભવું, સ્થિર થવું ઝાંખી ઝાંખો, ખ્યાલ કે દર્શન, ભાવપૂર્વક દર્શન, શોક-મોહના અગ્નિ સંતાપ-આસક્તિના અગ્નિ તપ્ત તપેલું કે તપાવેલું કીધાં કર્યા રક્ત રાગવાળો, આસક્ત સઘળે સકળ, બધે, તમામ વિરાજે વિરાજવું, પ્રકાશવું, શોભવું સૃજનમાં સર્જનમાં, જે સર્જેલું છે તેમાં - સૃષ્ટિમાં સભર ભરપૂર, પૂરેપૂરું ભરેલું અણુ જરા જેટલું, અતિ સૂક્ષ્મ ચરાચર ચર અને અચર, ચેતન અને જડ, આખી સૃષ્ટિ નાથ સ્વામી, માલિક, (અહીં) ઈશ્વર ગગન આકાશ સદા હંમેશાં છાઈ રહે છવાવું, ઘેરાવું, ફેલાવું વાયુ પવન પેઠે રીતે, માફક મુજ મારું ઊઘડે ખૂલે આંખડલી આંખ સન્મુખ સામે મુખવાળું, સામે હોય તેવું તેહ તે તદા ત્યારે બ્રહ્મ પરમાત્મા બ્રહ્માંડ વિશ્વ અળગા દૂર, વેગળા ઘડીયે ક્ષણ માટે પણ કદા કોઈ સમયે પડળ આંખને છાવરી લેતું પડ - છારી, (અહીં) ઢાંકણ (દૃષ્ટિ કે જ્ઞાન સમજવું) ગમ સૂઝ ચેતન ચેતન્ય, જીવનશક્તિ, પ્રાણ ધ્રુવડ રાતે જ દેખી શકતું એક પક્ષી સ્વામી પતિ, માલિક, (અહીં) ઈશ્વર સરીખા સરખા માય સમાય જીવ શરીરનું ચેતન તત્ત્વ, પ્રાણ વિરમે વિરમવું, અટકવું, થોભવું વિરાટ મોટું, ભવ્ય, અતિ વિશાળ વદી બોલી દિવ્ય દેવી, અદ્ભુત, પ્રકાશમાન, સુંદર લોચનિયાં આંખો ઘોર ગાઢ અરજી અરજ, કોઈ પણ કામ સારું નમ્રતાથી હકીકત કહી કરેલી વિનંતી જડપડદા સ્થૂળ અંતરપટ નેનાં નયન, આંખ ઊડેરું ઊંડું હરિવર ઉત્તમ એવા હરિ પ્રભુ દરસે દેખાય છાંડો છોડવું, તજવું

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :
 - (1) કવિ શા માટે હરિને નીરખી શક્યા નહિ?
 - (2) કવિની ભીતર કયો અગ્નિ તપી રહ્યો છે?
 - (3) કવિ ઈશ્વરને શી અરજ કરે છે?
2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :
 - (1) ઈશ્વર કેવા કેવા સ્વરૂપે અને ક્યાં ક્યાં રહેલો છે?
 - (2) ધ્રુવડના દૃષ્ટાંત દ્વારા કવિ શું સમજાવવા માગે છે?
3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર આપો :
 - (1) આ કાવ્યનો મધ્યવર્તી વિચાર સ્પષ્ટ કરો.
 - (2) કાવ્યમાં રજૂ થયેલી કવિની હરિદર્શનની તાલાવેલી વર્ણવો.

વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિ

- ઈશ્વરનાં જુદાં જુદાં નામોની યાદી તૈયાર કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

● પ્રસ્તુત કાવ્ય ભક્તિગીત છે. વ્યક્તિ પોતાની મર્યાદિત શક્તિને કારણે, આળસને કારણે અમર્યાદિત સત્તા-પરમાત્માને પામી શકતી નથી, એની વેદના છે, વ્યથા છે, આરજૂ છે. સમગ્ર ભક્તિગીતમાં ‘રે’ની કમાલ જુઓ. ગુજરાતી ભાષાનો ‘રે’ ઉદ્ગાર અહીં કાવ્યભાવને યથાર્થ રીતે વ્યક્ત કરવામાં કેટલો નોંધપાત્ર છે !

‘આંખ ! આળસ છોડો રે, ઠરો એક ઝાંખી કરી,
એક મટકું તો માંડો રે, હૃદયભરી નીરખો હરિ.’

● પહેલી પંક્તિમાં ‘નમણાં’ શબ્દ છે. આજસનો સ્વીકાર છે. છેલ્લી પંક્તિમાં ‘આંખ’ (સમાનાર્થી) શબ્દ છે - ત્યાં આજસ છોડવાની વિનંતી છે. પરમાત્માની ઝાંખી કરી ‘ઠરો’. આ વિનંતીમાં ‘રે’ ઉદ્ગારની સાર્થકતાનો અનુભવ કરો. ‘આંખ’ને ઉદ્બોધન કર્યું છે !

કવિ પોતાની કવિતામાં જે કાંઈ કહેવું હોય તે સીધેસીધું કહેવાને બદલે શબ્દની કરામત કરીને ભાષાનું અને ભાવનું સૌંદર્ય વધારતો હોય છે.

શિક્ષકપ્રવૃત્તિ

- મકરંદ દવેનું ‘આવો’ કાવ્ય મેળવીને ગાન કરો.

